

NÉMETH TAMÁS

Már elment a Mesijás

Javaslatok a Nincstelenek olvasásához

„A prímszámok csak eggyel és önmagukkal oszthatók. Ugyanúgy másik kettő közé ékelődve foglalnak helyet a természetes számok végtelen sorában, mégis lépésnyi távolságra vannak tőlük. Gyanakvó, magányos számok, éppen ezért találta őket Mattia csodálatosnak. Néha arra gondolt, hogy tévedésből kerülhettek a sorozatba, és az foglyul ejtette őket, akár a nyaklánc a gyöngyöket. Máskor viszont úgy vélte, hogy a prímek is olyanok szeretnének lenni, mint az összes többi közönséges szám, ám valamilyen okból nem képesek rá. E másik gondolat főleg esténként érintette meg, az álmot megelőző képzeletszövevény részeként, amikor az elme túl gyengévé válik ahhoz, hogy hazugságokkal áltassa magát.”¹

Borbély Szilárd egyetlen regénye, a *Nincstelenek* 2013-ban jelent meg, és rövid idő alatt – azóta is csak alkalmilag kikezdett – konszenzus alakult ki a könyv kanonikus helyét illetően. Az író (a költő, az irodalomtörténész, az esszéista, a drámaíró), akinek munkásságát a kortárs (illetve – ne feledjük – a régi és klasszikus) magyar irodalom terepén ott-honosabban mozgókat régóta nagy becsben tartották, mintha csak ekkor kapta volna meg a figyelmet, ami kijárt neki: a *Nincstelenek* a magazinkultúra számára oly fontos listák tucatjain szerepelt előkelő helyen, és gyors egymásutánban öt kiadást ért meg. (A továbbra sem csappanó érdeklődés félreérthetetlen jele, hogy amíg 2021-ben meg nem jelent a hatodik,² a régebbi példányok értéke szokatlan magasságokban szárnyalt.)

Mindeközben természetesen a regénnyel kisebb-nagyobb mélységben foglalkozó kritikák és alaposabb elemzések száma is szépen gyarapodott, így gyorsan kirajzolódhattak azok a kérdések (önéletrajz és fikció, szociográfia és regény, nyelv, perspektíva és elbeszélői pozíció, idegenség és identitás, a Messiás-Mesijás alakpár és a prímszámok szövegszervező motívumai), amelyek a továbbiakban meghatározták a *Nincstelenekről* való gondolkodást – és a mai olvasóból is újabb válaszkísérleteket provokálnak.

Közülük alighanem az első kettő a legkézenfekvőbb. A biografikus-szociografikus megközelítés lehetősége már akkor megkísérti az olvasót, amikor magába a regénybe még bele sem kezdett: a hátsó fülön Borbély Szilárd gyermekkori fényképe

1 Giordano, Paolo: *A prímszámok magánya*, ford. Matolcsi Balázs, Európa, Budapest, 2010, 137.

2 Borbély Szilárd: *Nincstelenek*, Jelenkor, Budapest, 2021. A jelen írásban közölt oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

látható, az általa jegyzett fülszöveg³ pedig leszögezi: „A könyv életrajzi alapú, tehát korlátozott fikció.” Sőt, közli egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei falu, a szerzői életrajzban valóban fontos szerepet játszó Túriscse GPS-koordinátáit.⁴ A kötet ráadásul a *Nincstelenek* mellett az eredeti elképzelés szerint az *Egy elveszett nyelv* című esszét is tartalmazta volna,⁵ amelyben az író közvetlenül vall – többek közt – gyermekkoráról, és a faluról, ahol nevelkedett.

A regény aztán támogatni látszik a paratextus által tett olvasási javaslatot, hiszen térbeli és időbeli koordinátái nem csupán egyértelműen azonosíthatók (az Erdőháton járunk a múlt század hatvanas–hetvenes éveinek fordulóján), de nagyjából egybe is vágnak a Borbély Szilárd korábbi nyilatkozataiból ismert életrajzi adatokkal, nem meglepő tehát, ha valódi nevén egyébként soha meg nem nevezett főhősében – aki a cselekmény idején 5–10 éves lehet – az olvasó írói önarcképet sejt. Másrészt a szöveg ropant aprólékos, ellenőrizhető földrajzi, történelmi, társadalomtörténeti, néprajzi és nyelvi tényekben (is) bővelkedő, s olykor (pl. egy emlékezetes temetési jelenetben [74–79]) terjedelmes kitérőkben⁶ feltáruló környezetrajza kétségkívül a szociográfiai irodalom ambícióit idézi.⁷

Ennek ellenére többen is nagy meggyőzőerővel hívták fel a figyelmet arra, hogy a *Nincstelenek* szövegvilága nem írható le problémátlanul sem a szociográfia, sem általánosabban: az ún. *tényirodalom* egyébként is kétes fogalma mentén. Márkus Béla például arra mutatott rá, hogy a korlátozott látószög eleve nem teszi lehetővé a korszak, illetve a falu valós viszonyainak bemutatását.⁸ Visy Beatrix pedig (minden bizonnyal a *Nincstelenek* eddigi legmélyebb elemzésében) amellet érvelt, hogy „Borbély regénye nemcsak annyiban fikció, amennyiben eltér a tetten ér-

3 Ez a hatodik kiadásban már nem kapott helyet.

4 Igaz, ebben a gesztusban eleve rejlik némi önirónia, nem tűnik tehát képtelenségnek, hogy az olvasói elvárások leleplezéséről, afféle poétikai megelőző csapásról van szó. A fülszöveg egyébként is egy zavarba ejtő, mondhatni provokatív kijelentéssel indul: „A könyv a gyermekorról és a számfogalom kialakulásáról szól.” (Aligha szükséges hangsúlyoznom, hogy ennek igazolására mindeddig nem történt komoly kísérlet.) Megkockáztatható tehát, hogy az olvasóval folytatott játék még egy ilyen súlyos könyv paratextusában sem teljesen idegen a szerzőtől. Az sem érdektelen továbbá, hogy a fenti (főszövegünkben olvasható) idézet így folytatódik: „Az elbeszélés helyének ugyan van valóságvonatkozása (...), de az elbeszélte események ebben a könyvben játszódnak, és a szereplők is csak itt lelhetők fel.”

5 Ez a szöveg végül az *Élet és Irodalom* hasábjain látott napvilágot (2013/27, 13.).

6 Amennyiben a fogalom egyáltalán értelmezhető a *Nincstelenek* sajátos struktúrájának koordinátarendszerében (ld. később).

7 Nem meglepő – és az egyértelműség kedvéért: nem is indokolatlan –, hogy Móricz, Nádas és Kertész mellett leggyakrabban Illyés Gyula és Tar Sándor neve ismétlődik a recepcióban.

8 Márkus Béla: Mint(h)afalvak: Oravecz Imre: *Halászember; Egy hegy megy*; Borbély Szilárd: *Nincstelenek, Kortárs*, 2014/12, http://epa.oszk.hu/00300/00381/00198/EPA00381_kortars_2014_12_26085.htm (Utolsó letöltés: 2021. 11. 08.)

hető életrajzi tényektől, hanem azoknak a poétikai, narratológiai, nyelvi eljárásoknak köszönhetően is, amelyek nemcsak az irodalmisággal összefüggő szükségszerűség jegyében, hanem tudatosan emelik el a leirtakat a pusztá emlékektől, önéletrajzi elemektől mint nem elhanyagolható kiindulási alaptól”.⁹

Aligha tartható tehát az az állítás (óvatosabb szövegekben implikátum), hogy a *Nincstelének* ellenállna az esztétikai szempontú megközelítéseknek.¹⁰ Szögezzük azonban ezen a ponton le, hogy fikcióelméleti megfontolásból akkor is tarthatatlan lenne, ha Borbély szövegére mintaszerű tényirodalomként lehetne tekinteni, mégpedig épp a fenti idézetben említett szükségszerűség okán – nem beszélve arról, hogy a fülszöveg *korlátozott fikció* fordulata voltaképpen nem esztétikai, hanem genetikai kategóriát jelöl. Épp ezért tűnik számomra úgy, mintha az önéletrajziságra vagy általában a regény valóságvonatkozására irányuló kérdések célt tévesztenének (sőt, mintha szélsőséges esetben egyenesen az interpretáció útjában állnának), jóllehet eszembe sem jutna tagadni, hogy a *Nincstelének* körül kialakult diskurzusra megtermékenyítőleg hatottak.

Egészen más viszont a helyzet a nyelv és az elbeszélő vonatkozásában, amelyek a regény értelmezésének lényegi problémái közé látszanak tartozni. A *Nincstelének* főhőse, mint láttuk, egy kisfiú, aki látszólag az elbeszélő szerepét is betölti. Meglehetősen látványos diszkordancia áll azonban fenn – ahogy arra már sokan rámutattak – a (még egyszer hangsúlyozom: *látszólagos*) narrátor és a narráció nyelve, valamint a benne tetten érhető világtapasztalat között. Nem pusztán arról van tehát szó, hogy az elbeszélés nyilvánvalóan nem egy gyermek,¹¹ sőt, nem is az Erdőhát nyelven szólal meg (ez utóbbira az elbeszélő a szöveg közvetítettségét újra és újra hangsúlyozó „mi úgy mondjuk” formulával utal), hanem arról, hogy a regény bizonyos pontjain egy felnőtt perspektíva önleplezésének vagyunk tanúi.¹²

Magától értetődőnek gondolom, hogy e speciális narratív struktúrával szembesülve nem arra érdemes rákérdezni, miért

9 Visy Beatrix: A prómszámok könyve: Sors, idegenség, szegénység Borbély Szilárd *Nincstelének* című regényében, *Studia Litteraria*, 2016/1–2, 202.

10 Ayhan Gökhan például, noha a *Nincsteléneket* „szépirói háttérrel működtetett szocioregény”-nek tartja, azt állítja, hogy „ez a könyv nem az esztétika, nem a szépirodalom felől kíván olvasót.” Majd hozzáteszi: „Nem is értem, hogyan olvasható ez a könyv a szépirás patikamérlegén lemérve, és hogyan elemezhető a kritika szabályai szerint.” (A megváltás oda, <https://revizoronline.com/hu/cikk/4641/borbely-szilard-nincstelenek/>, utolsó letöltés: 2021. 11. 08.)

11 Kétségtelen persze, hogy a rövid, roppant egyszerű szerkezetű, sokszor töredékes mondatok megidézik a gyermeki előadásmódot, de erre a mondattani vázra félreérthetetlenül „felnőtt” nyelvi anyag épül.

12 A nők öltözködéséről szóló részlet talán meggyőzően bizonyítja ezt: „Negyvenéves kor felett az asszonyok öregnek számítanak. Ekkor már csak fekete ruhát vesznek fel. Kezdetben még apró fehér pontok oldják a fekete szigorúságát. De csak az ünneplőn, hogy jelezzék a különbséget a hétköznapoktól. Azon fehér helyett kék szirmocskák enyhítik a gyászt meg a búcsút a vágyaktól, az elmúlás feketéjét. A bánatba egy kis örömet csempésztek. A lemondásba egy pici reménységet.” (190)

alkalmaz a *Nincstelenek* gyermek elbeszélőt, hanem arra, miért alkalmaz olyan felnőtt elbeszélőt, aki (többnyire) egy gyermek álarca mögé rejtőzik.¹³ Vulgo: mit *nyer* a regény narratívája ezzel a rendhagyó inkognitótechnikával?

Észre kell vennünk, hogy a *Nincstelenek*ben a gyermek leginkább egy sajátos nézőpontot (s ehhez igazodó, azaz erősen korlátozott tudást) jelent, amely lehetővé teszi a faluból kiszakadt elbeszélő szükségyszerűen visszatekintő-értékelő pozíciójának elfedését, s a falu zárt, kegyetlen világát mintegy alulnézetből, a legkiszolgáltatottabbakon keresztül – legfőképpen pedig belülről, az itt és most néha elviselhetetlen feszültségében látatja.¹⁴ (Ebből következik, hogy az elbeszélésben a jelen idő dominál, amely ugyanolyan erővel fejezi ki az ábrázolt világ állapotszerűségét, megbonthatatlan szokásrendjét, megkérdőjelezhetetlen igazságait,¹⁵ amilyennel a szó legszorosabb értelmében megjeleníti a cselekmény mozaikdarabjait.¹⁶) A felnőtt, már kívülálló narrátor ugyanakkor megteremti ehhez a nyelvet¹⁷ (mégpedig a falu erősen korlátozott kifejezőerejű, agresszív, eszköztelen, elhallgatásokkal, tabukkal és üresjáratokkal teli¹⁸ nyelvével szembeeszegezhető nyelvet), és – nem utolsósorban – azt a szenvtelen, kimért, mondhatni valószínűtlenül¹⁹ egyenletes modalitását,

13 Azt is feltételezhetnénk persze – Bárány Tibor egy beszélgetésben erre tett javaslatot –, hogy pusztán narratív következetlenségről van szó; ez azonban kevésbé termékeny megközelítésnek tűnik.

14 A *Nincstelenek* elbeszéléstechnikája ezáltal valóban a *Sorstalanság*éval mutat rokonságot.

15 Pl. „A gyilkolás a férfiak dolga.” (55) „A buszhoz reggel sokan kijönnek. Nem utaznak sehová, csak megnézik, hogy ki megy aznap valahová.” (89) „A nagyobb lányok csak hébe-korba kapnak egy pofont. A fiúkat szíjostorral és nadrágszíjjal szokták ütni. Amíg vissza nem vágnak. Ez a szokás.” (201)

16 „A haranglábon értünk túl, amikor az utcán játszó fiúk közül az egyik utánunk fut. Átugrik az árkon a járdára. Futóban pofon vág. Aztán gyorsan elszalad. Máli késve kap észbe. A fiú már messze jár, amikor utánakiabál. (...) Fogom a fülem. Ég az arcom. A fülem tűzforró a szegventől.” (95) „»Mi ez?«, kérdi újra. / A hatalmas fekete konty alatt a merev arc megrándul. A rikitópiros száj környéke.” (265)

17 Borbély Szilárd a regény megjelenése után nem sokkal, Keresztesi Józseffel beszélgetve így fogalmazott: „a szegénységnek nincs meg a maga elbeszélése a saját nyelve, mert az nem érthető a többiek számára, azt át kell élni”. (<https://litera.hu/magazin/osszeallitas/borbely-szilard-mindenszenteken-2.html>, utolsó letöltés: 2021. 11. 08.)

18 Márkus, i. m.

19 A gyermek narrátor lélektani hitelességét feltételező olvasat nem nagyon juthatna dűlőre például az efféle mondatokkal: „Anyám levette a kasornyát, amely egész évben a falon lóg az asztal melletti szegen. Épp kéznél van. Ezzel szokott verni minket, ha valami bajt csinálunk. (...) Csak minket szokott vele verni. Meg fakanállal és felmosóronggyal. Anyám dühében mindig azzal ver bennünket, ami a keze ügyében van. Pusztá kézzel is szokott. De csak ahogy az anyák tudnak ütni. Erőlenül és céltalanul. Minden rendszer nélkül. / Apánk módszeresen ver, ahogy a férfiak szoktak. A zsákolástól nagyon erős a keze, a szívlapátból megkeményedett. Kézzelel ritkán üt. Nadrágszíjjal ver, vagy ostorral. Apánktól félünk. Anyánk verése csak hisztéria. Nem fáj igazán. Közben nagyon kell sírni és kiabálni. Anyám veszekedve üt. Erőlenül csapkod, mert sír.” (210–211)

vagyis a tárgyval folyamatos, termékeny feszültségben álló hangnemet, amely a *Nincstelének* hatásmechanizmusának alapja. Nem feledkezhetünk meg emellett a két perspektíva kiegészítő ellentétességéről sem: a gyermek alapvetően regisztráló attitűdjével a felnőtt reflexivitása áll szemben; a gyermek érzéki tapasztalatokra épülő megismerésével pedig a felnőtt gondolkodásának fogalmisága. Mindezek fényében nem tűnik különösebben kockázatosnak a kijelentés: a Borbély regényében körvonalazódó falu- és családrájz (idézzük fel újra: sokunkat a szociográfia műfajának felemlegetésére ingerlő) komplexitása elképzelhetően a kettő összjátéka nélkül.²⁰

Márpedig ez a komplexitás a *Nincstelének* fundamentuma. A (legalábbis következetesen) semmilyen rendezőelvnek nem engedelmessé, nyilvánvalóan akronologikus elrendezésű, az egészséges értelem vonzásában fogant interpretációs próbálkozásoknak makacsul ellenálló cselekménytöredékek regényhez méltó feszítvű narratíva helyett „csupán” egy olyan miliót építenek, amelyben mintegy kísérleti körülmények között vizsgálható a szöveg kulcskérdése: mi az ember (illetve mit jelent embernek lenni) a totális nincstelenség vákuumában?²¹

A nincstelenség persze – a recepció sokszor ismételt, cáfolhatatlan állítása ez – nem csupán, sőt, nem elsősorban az anyagi értelemben vett szegénységet jelenti (még akkor sem, ha a folyton fázó és éhező, keményen dolgozó gyermekek, a nővére kinőtt ruháiban járó kisfiú, a döglött tyúkját sírva-ordítva *gyászoló* szomszédasszony stb. sokáig az olvasóval maradnak). Inkább az attól bajosan függetleníthető lelki-szellemi-kulturális kifosztottságot: az emberi kapcsolatok animális vadságát („Én szartalak! Ne beszéljen így velem a szarom!” [88] – mondják az anyák gyermekeiknek), a mindennapokat uraló félelmet („Vacogok a félelemtől. A bolttól félek. A Rámpától is. Az emberektől félek a legjobban.” [283]), a részvét teljes hiányát („»Fázik a lábam«, mondom. / »A te bajod«, dűnnyögi, de igazából nem figyel.” [14]), a jövőtlenséget („Senki se lép máshová, csak az előző lábnyomába.” [168]), a negatív („Jó, hogy mi nem vagyunk parasztok.” [21]) vagy a valódi megtartó erőt nélkülöző (rutén, hucul, román, magyar, görögkatolikus, ortodox, zsidó) identitáskonst-

20 Jóllehet más megfontolások mentén, de hasonló következtetésre jutott Deczki Sarolta is (A falu hallgat: Borbély Szilárd: *Nincstelének, Jelenkor*, 2014/4, 5.).

21 Mivel a regény hatodik kiadása a fülszövegben szerepelteti őket, óhatatlanul kitérített értelmezési ajánlattá válnak Margócsy István – eredetileg a 2000 hasábjain megjelent – sorai: „Borbély könyve nem arról szól, hogy milyen a falu, hanem arról: milyen (lehet) a gyermekkor; nem arról, hogyan él a falu, hanem arról: hogyan hat a (ez a) falu egy gyermekre; nem arról, hogy a falu és a szegénység kibírhatatlan, hanem arról: a falu és szegénység körében a gyermekkor kibírhatatlan.” Noha az egyébként nyomós érvekkel alátámasztható állítás érvényét nem vitatom, talán a fentiekből is egyértelműen kiderül, hogy az én értelmezésemben a gyermeksors nem látszik központi problémának. Számomra a gyermek elbeszélő (önmagában legalábbis) nem a regény témája, hanem a regény témájának feltárását segítő kifinomult poétikai eszköz.

rukciókat és az elégtelenségükből fakadó leküzdhetetlen idegenséget, a kiüresedett tradíciókat.²² Mert a *Nincstelenek* világában a legalapvetőbb(nek tűnő) kulturális evidenciák is érvénytelennek mutatkoznak vagy önmaguk paródiájába fordulnak. A *Himnusz* nem több halott szövegnél, március 15-e igazi jelentősége a zsömle és parizer kettősében áll (már csak azért is, mert az ünnepi frázisokkal nemcsak a kisiú, de a felnőttek sem tudnak mit kezdeni), a ház falán függő szentkép vérző szívű Máriajáról pedig az elbeszélő előbb a disznóölésre, majd a tyúkvágásra aszociál.

A nincstelenség totalitásán valóban nem üt rést még a (lépten-nyomon profanizálódó) szent sem. Hiába vonul végig az alcímbe emelt messiásvárás a vezérmotívumok egyikeként az egész szövegen, a túlélésért folytatott küzdelem árnyékában valójában láthatatlanok maradnak az üdvtörténet távlatái. Mint ha a megváltás ígérete kiesett volna a kulturális emlékezetből, s csak elmosódott nyomokat hagyott volna maga után, a Messiás a *Nincstelenek* lapjain egyetlen egyszer sem tudja minden kétséget kizáróan és maradéktalanul megőrizni eredeti jelentését, mert vagy elveszíti szakralitását,²³ vagy a képi síkba csúszik át,²⁴ vagy nyelvi formulává degradálódik.²⁵ (Ez a távlatatlanság nyer kifejezést abban, hogy Mesijás, a krisztusi attribútumokkal is felruházott jámbor cigány története megaláztatásban, az őt leköpő részeket gúnyolódásának keresztültüzében ér véget, vagyis nem a megváltásig, hanem csak a passióig ível.)

Ebből a szélsőségesen értékhányos világból, a *nincs* kapaszkodók nélküli világából menekül az elbeszélő a számok birodalmába. És ezért érthető, sőt, természetes, hogy vissza-visszatér, s hogy emiatt a *Nincstelenek* textúráját első olvasásra talán didaktikusnak tűnő matematikai spekulációk szövik át. Attól kezdve, hogy a prímszámokban önmagukra ismer („Azokat a számokat szeretem, amelyeknek nincs osztójuk. Olyanok, mint mi ebben a faluban. Kilógnak a többi közül.” [119]), szinte megszállottjukká válik. Esetlegességeiket szükségszerűségekke szervezi. Egyszóval a maga eszközeivel birtokba veszi a valóságot, mi több, értelmet ad neki. Rendet *teremt* benne. Játszik.

22 Kézenfekvő példája ezeknek a regény legvégén olvasható áldásjelenet, amely inkább tekinthető ötletszerű, kétségbeesettségében is kissé komikus gesztusnak, mint valódi identitásvállalásnak: „Apám leveszi a szekrény tetejéről a kalapot. Fejére teszi. Feláll, a kezét kiterjesztve elmondja az áldást. Rosszul tudja, mert nem tanították meg neki. Csak ahogy hallotta gyerekként, félreértve a szavakat, úgy mondja. Aztán megesszük, amit a föld adott, és a szavak megszenteltek. Figyeljük az ízeket. A keserű a legerősebb.” (300–301)

23 „Anyámmal azt játsszuk, hogy a Messiásra várunk, mint a zsidók.” (207)

24 [a csecsemő] „Ahogy jött, úgy tűnt el közülünk. Szinte észrevétlen. Azt hitük, ő lesz a mi Messiásunk.” (251)

25 „Ma egész nap vártuk a Messiást, de nem jött. Amikor reggel kérdeztük anyánkat, hogy mit csináljunk, azt mondta, várjunk. / »Mit?«, kérdeztük. / »Mit? Hát a Messiást«, mondta. De ezt csak úgy mondta, mert nem volt kedve beszélni.” (39)

És valami ismeretlen ízre: valami szabadságfélére talál ebben a kényszeres játékban. Mindezt szem előtt tartva kanyarodom végül vissza a szerzői fülszöveghez: „A könyv valójában a számokról szól, és a számokkal való játékról.”